

ХОТИН 1621 ВІЙНА І ПАМ'ЯТЬ

ХОТИН 1621 ВІЙНА І ПАМ'ЯТЬ

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

Чернівці
Мехнодрук
2022

УДК 94(477):355.48(438:560)«1620/1621»
X852

Рекомендовано до друку вченою радою факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (протокол № 6 від 28 січня 2022 року)

Рецензенти

- Віктор Брехуненко**, д.і.н., професор, зав. відділу актової археографії Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
- Дмитро Вирський**, д.і.н., провідний науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України
- Віталій Щербак**, д.і.н., професор кафедри історії України факультету суспільно-гуманітарних наук Київського університету імені Бориса Грінченка

Редакційна колегія

- Олександр Добржанський**, д.і.н., професор, декан факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича
- Микола Гуйванюк**, к.і.н., доцент, завідувач кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича
- Дамян Цярцінський**, магістр спеціальних східних студій та політології, Генеральний консул Республіки Польща у Вінниці
- Тарас Ковалець**, к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича
- Владислав Струтинський**, к.ф.іос.н., доцент кафедри міжнародних відносин та суспільних комунікацій Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича

X852 Хотин 1621. Війна і пам'ять: колект. монографія.
Чернівці: Технодрук, 2022. 324 с.
ISBN 978-617-8034-17-7

Видання присвячене одній з виняткових за своєю важливістю подій історії Центрально-Східної Європи — Хотинській війні 1621 р. між Османською імперією та Річчю Посполитою. Воно містить ряд нових наукових студій, у фокусі яких опинилися різні виміри цієї війни — дипломатичний, мілітарний, екологічний та інші. В окремій рубриці здійснено публікацію новознайдених історичних джерел, які стосуються тематики дослідження.

Для науковців, викладачів та студентів, усіх, хто цікавиться історією України і Центрально-Східної Європи раннього нового часу.

УДК 94(477):355.48(438:560)«1620/1621»

© Автори, 2022
© Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, 2022
© ПБКФ Технодрук, 2022

ISBN 978-617-8034-17-7

*Wydanie zostało zrealizowane przy wszechstronnym wsparciu
Konsulatu Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Winnicy
oraz osobiście Konsula Generalnego Damiana Ciarcińskiego*

ЗМІСТ

	<i>Вступ</i>	6
I	Англійська дипломатія та Дунайські князівства наприкінці XVI ст. <i>Олександр Сич</i>	10
II	Театр бойових дій Хотинської війни 1621 р. в Пруто-Дністровському межиріччі <i>Микола Ільків</i>	26
III	Екологічні умови Хотинської битви <i>Віталій Коржук</i>	52
IV	Хотинська війна 1621 р. і придунайські князівства: воєнний та дипломатичний аспекти участі Молдавії і Валахії у польсько-османському конфлікті <i>Михайло Чучко</i>	74
V	Бойові слони Османа II в Хотинській війні 1621 р. <i>Андрій Федорук</i>	110
VI	Актуальні проблеми дослідження польсько-турецької війни 1620—1621 років <i>Валерій Степанков, Віталій Степанков</i>	148

VII	Наслідки Хотинської кампанії 1621 року для соціально-економічного та демографічного становища місцевого населення <i>Галина Яценюк, Юрген Гейде</i>	188
VIII	Хотинська фортеця у міжнародних угодах кінця XVI — XVII ст. <i>Ганна Скорейко</i>	222
<hr/> <p style="text-align: right;">ДЖЕРЕЛА</p> <hr/>		
IX	Невідомий щоденник Хотинської кампанії 1621 р. <i>Денис Позняков</i>	242
X	На початку епохи «пост-Хотина»: Військо Запорозьке у маловідомій річпосполитській кореспонденції 1622 року <i>Тарас Ковалець</i>	270
	Висновки	322

РОЗДІЛ II

ТЕАТР БОЙОВИХ ДІЙ ХОТИНСЬКОЇ ВІЙНИ 1621 р. В ПРУТО-ДНІСТРОВСЬКОМУ МЕЖИРІЧЧІ¹

Знакова за масштабами і значенням Хотинська війна 1621 р. точилася як на суходолі, так і в акваторії Чорного моря. Основні ж бої на шляху армій до Хотина, як і власне генеральна битва, відбулися в Пруто-Дністровському межиріччі. Тому реконструкція шляхів просування військ і перебігу проміжних боїв, а також поля битви під Хотином є ключовими питаннями у вивченні Пруто-Дністровського театру бойових дій 1621 р. і цілісному розумінні воєнної кампанії загалом. Попри значну зацікавленість цими подіями серед вітчизняних і зарубіжних науковців, ще донедавна спеціальних досліджень із окресленої проблематики фактично не було. Навіть у спеціальних розвідках шлях руху

¹ **Микола Ільків** (Чернівці)
Кандидат історичних наук, асистент. Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
orcid.org/0000-0002-1501-876X
e-mail: m.ilkev@chnu.edu.ua

військ подавався доволі приблизно або й довільно (іл. 1: 1)¹, без ідентифікації потенційних орієнтирів на місцевості та деталізованої характеристики боїв. Однак саме в деталях і якомога точнішій локалізації на місцевості полягає наукове, пам'яткоохоронне, туристично-екскурсійне та культурно-меморіальне значення результатів комплексних досліджень поля битви і підступів до неї.

Одними з перших конкретизували місця боїв козацьких частин із турками біля р. Прут (лівий і правий берег), а також звернули увагу на рух запорозького обозу правобережжям Середнього Дністра Ной Рашба та Лешек Подгородецький². До 390-річчя Хотинської битви вийшло друком фундаментальне дослідження Петра Саса, присвячене війні 1621 р. загалом, спершу у вигляді колективної праці³, а згодом — двох видань одноосібної монографії⁴. Інформативно об'ємний підрозділ стосується характеристики поля битви з виділенням чітких орієнтирів та прив'язкою до місцевості⁵. Ґрунтовно дослідник підійшов і до питання про шляхи пересування військ. Детально проаналізувавши бої козаків у Молдавському князівстві, він також запропонував загальну карту руху головних сил супротивників до Хотина (іл. 1: 2)⁶. Незабаром, на основі подальших студій у цьому напрямку, науковець суттєво уточнив намічений раніше маршрут армії султана Османа II на північ,

¹ Якщо нанесений на мапі шлях руху турецької армії заперечень не викликає, то спрямування козаків Війська Запорозького на Кам'янець-Подільський, звісно, є помилковим, див.: *Chwała oręza polskiego*. 23 wrzesnia 2006. № 9 (30): Bitwa pod Chocimiem 2.09—9.10.1621. S. 4.

² Рашба Н., Подгородецький Л. Хотинская война (1621 год). *Военно-исторический журнал*. 1971. № 12. С. 80—84; Рашба Н. Дії запорозьких козаків до битви під Хотиним. *Жовтень*. 1985. № 4. С. 106—108.

³ Сас П., Кіркене Г., Бумблаускас А. Хотинська битва 1621 — битва за Центральну Європу. Київ, 2011. 216 с.

⁴ Сас П. Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. 520 с.; Сас П. Хотинська війна 1621 року. Біла Церква, 2012. 526 с.

⁵ Сас П. Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. С. 232—262; Сас П. Хотинська війна 1621 року. Біла Церква, 2012. С. 242—276.

⁶ Сас П. Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. С. 279—281, 293—295; Сас П. Хотинська війна 1621. *Енциклопедія історії України* / голова редкол. В. Смолій. Київ, 2013. Т. 10: Т—Я. С. 421.

виокремивши низку географічних орієнтирів, а також деталізував перебіг проміжних боїв із козацькими підрозділами¹. Запропоновані П.М. Сасом реконструкції є результатом першого комплексного дослідження поля битви загалом і шляхів підходів до нього зокрема. Вони узгоджуються в основному з наявною джерельною базою, але окремі моменти продовжують залишатися нез'ясованими, дискусійними чи суперечливими між собою, як, наприклад, ідентифікація окремих пунктів на місцевості та локалізація боїв на правобережжі Пруту.

Отож, подальші студії з вивчення окремих ділянок театру Хотинської війни і надалі залишаються актуальними. Вони можуть бути результативними лише за умови комплексного дослідження, тобто із використанням інформації з різних категорій джерел (писемних, іконографічних, археологічних, топографічних, топонімічних, ландшафтознавчих тощо) з обов'язковою кореляцією даних між собою. Важливо враховувати максимально можливу кількість потенційних орієнтирів на місцевості.

«Фермопили» перед Хотинном

На основі зіставлення даних різних категорій джерел можна уточнити шлях просування армій до Хотина, а також локалізувати потенційні місця проміжних боїв на цьому шляху. Так, відомо, що 18 липня основні сили Османа II в районі Ісакчі по понтонному мосту переправилися через р. Дунай, пішли на Білгород, потім рухалися вздовж р. Прут, а 27 серпня дісталися гирла річки Радавець. Як вважає П.М. Сас, Радавець — це незначна права притока Пруту в районі сучасного населеного пункту Редуць-Прут (Румунія)². Така ідентифікація підкріплюється як прямими, так і опосеред-

¹ Сас П. Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р. *Україна в Центральньо-Східній Європі*. 2014. Вип. 14. С. 56—70.

² Сас П. Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р. С. 63.

кованими даними. Звісно, це співзвучність назв: Radawka rzeki — у щоденнику С. Любомирського¹, Rădăuți — на карті третьої військової зйомки ХІХ ст. По-друге, саме в цьому прикордонному районі України, Румунії та Молдови русло Пруту повертає на схід, а згодом — на південний схід і, таким чином, віддаляється від Дністра й, відповідно, Хотина як кінцевого пункту призначення. Основні сучасні дороги теж перетинають ріку якраз у цьому місці.

Саме неподалік гирла цієї річки відбулися одні з перших сухопутних боїв запорожців з основними силами ворога. Один із козацьких загонів, чисельністю приблизно 260 чоловік, який повертався із рейду з околиць Сучави до головного обозу (очевидно, через Дорохой і Дарабань), перехопило татарське військо. Не в змозі самотужки завдати запорожцям шкоди, татари звернулися по допомогу до султана, який відправив значне підкріплення з артилерією і сам із головною армією поспіхом за один денний перехід від Сасового Рогу подолав відстань не менше трьох волоських миль², тоді як звичним темпом руху були дві милі³. Очевидно, у першому випадку варто розуміти як трансильванську милю. 3-поміж трьох дунайських князівств миля як одиниця вимірювання великих відстаней використовувалася лише в Трансильванії. У ХVІІ ст. трансильванська миля прирівнювалася до двох німецьких миль — приблизно 15 км. У цьому ж столітті це співвідношення змінилося — дві трансильванські милі почали дорівнювати трьома німецьким. Отже, ця одиниця довжини стала дорівнювати 11,13 км⁴. Тому, в даному випадку, турецьке військо здолало за добу, відповідно, від 33,4 до 45 км. З огляду на це, Сасовий Ріг не міг

¹ Stanisława Lubomirskiego Dziennik wyprawy chocimskiej. *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621* / zebra. Z. Pauli. Kraków, 1853. S. 74.

² Stanisława Lubomirskiego Dziennik wyprawy chocimskiej. S. 74.

³ Реляція шпіона Іствана Радагі. *Жерела до історії України-Руси* / за ред. М. Грушевського. Львів, 1908. Т. VIII. С. 231.

⁴ Stoicescu N. Cum masurau strămoșii: Metrologia medievală pe teritoriul României. București, 1971. P. 98—99.

бути в районі Штефанештів¹, а хоча б за кілька десятків кілометрів вище за течією по р. Прут. На це вказує також інший орієнтир — зупинка під назвою «Богданешт» (Boğdanşere), де турецька армія стояла табором 24 серпня². З-поміж кількох населених пунктів з такою назвою у межах сучасної Румунії та Молдови лише один лежав на шляху османської армії — Богденешть (молд. Bogdănești у Бричанському районі Молдови)³, що по прямій північніше Штефанештів на 42 км.

У зв'язку з перебуванням основних сил турків у Богданештах 24 серпня, де султан провів огляд яничарів, Сасовий Ріг мав бути розташований вище за течією Пруту. По-друге, цей пункт розташовується на лівому березі ріки. Тому основні османські війська мали раніше переправитися на лівобережжя або й взагалі на всій протяжності маршу рухалися східніше р. Прут, а в районі Цецори спостерігалась концентрація військ, але не переправа на правий берег⁴. Подвійне форсування ріки великим військом із обозом було б невиправданим.

Якщо реконструювати рух турецької армії лівим берегом р. Прут, то стає зрозуміло, чому козаки діяли розрізнено двома частинами. Орієнтовно 25 серпня татари завадили козакам успішно перейти ріку в районі гирла Радавця. Менша частина загону (орієнтовно 70 чоловік), яка таки перепра-

¹ Див.: Сас П. Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р. С. 64. Влітку 1633 р. біля Сасового Рогу відбулася битва між буджацькими татарами, які із здобиччю відступали з Поділля, та військом великого коронного гетьмана Станіслава Конєпольського (Мищик Ю. Абаза-паша та його невдалий похід на Кам'янець-Подільський у 1633 р. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. Кам'янець-Подільський, 2010. Вип. 1. С. 9, 12).

² Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну) / пер. османсько-турецької О. Галенка та О. Кульчинського. Київ, 2016. С. 68; Kazalak K., Gündüz T., II. Osman'ın Hotin Seferi (1621). *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. Ankara, 2003. Sayı 14. P. 140.

³ Порівняно давній населений пункт, який позначений на картах Димитрія Кантеміра 1737 р. та Річчі Занноні 1767—1772 рр.

⁴ Див.: Сас П. Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р. С. 60; Сас П. Полководець Петро Сагайдачний. Київ: Кліо, 2014. С. 207; Чучко М. Участь Молдавії і Валахії у Хотинській війні 1621 року. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія*. 2022. № 1. С. 72.

вилася на лівобережжя, за донесенням Т. Шемберга, засіла в печері¹, тоді як більшість запорожців відступили й окопалися в таборі на правому березі р. Прут. Авангард османських військ на чолі з Черкесом-пашею 27 серпня зав'язав із козаками бій, а незабаром поспіла й основна частина армії з Османом II². Штурм печерного сховку, навіть із застосуванням артилерії, не дав результату і супроводжувався значними втратами, після чого туркам вдалося викурити оборонців димом. Одночасно до двохсот запорожців отаборилися в лісі й два дні вправно відбивалися від турків, намагаючись вислизнути під покровом ночі. Майже всі козаки героїчно полягли (іл. 2), але безпрецедентний опір, який вони чинили впродовж кількох днів колосально переважаючому ворогу, мав у перспективі стратегічне значення. Це дало час, як вважають дослідники, основним силам запорожців під командуванням П. Сагайдачного дістатися Хотина й об'єднатися з польсько-литовськими підрозділами³.

Де ж саме загін запорожців, яких ще сучасники справедливо порівнювали із трьома сотнями спартанців під Фермопілами, призупинив рух турецької армії? Власних назв географічних орієнтирів від гирла р. Радавець і до Хотина невідомо, тому гіпотетично уточнити локалізацію бою можна за допоміжними й опосередкованими даними. Таким вагомим маркером, який раніше не розглядали як потенційний географічний орієнтир, є власне печера, в якій сховався козацький загін. Лаконічні повідомлення джерел, особливо згадки в щоденнику С. Любомирського⁴ та хроніці М. Наїми⁵,

¹ Stanisława Lubomirskiego Dziennik wyprawy chocimskiej. S. 74.

² Сас П. Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р. С. 66—67.

³ Рашба Н. Дії запорозьких козаків до битви під Хотиним. С. 106, 107; Сас П. Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р. С. 67—70.

⁴ Stanisława Lubomirskiego Dziennik wyprawy chocimskiej. S. 74.

⁵ Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. С. 69—70.

фіксують стосовно печери одразу кілька чітких характеристик: 1) порожнина у скелях; 2) вузька, але в той же час досить значних розмірів, щоб умістити 70 людей (за даними Я. Собеського — 40¹; за М. Наїмою — 90²); 3) із джерелом води всередині. Територіально найближчим до театру бойових дій 1621 р. є Мамализький карстовий³ чи Новоселицький спелео-карстовий⁴ підрайон, який розташовується фактично на південно-східній межі поширення гіпсів і їх виходів на поверхню⁵. Тобто навіть теоретично виявлення печер на правобережжі р. Прут у цьому регіоні малоімовірно⁶.

У межах ареалу вказаного карстового підрайону відома низка знаних серед спелеологів печер: Попелюшка (90200 м), Буковинка (5155 м), Повзучий Голландець (281 м) та Джин (100 м). До 1959 р. одна із найбільших печер світу — Попелюшка — залишалася під водою, рівень якої був понижений штучно. З цієї причини гігантську систему порожнин між селами Подвірне (Україна) і Крива (Молдова) не можна розглядати як місце потенційного прихистку запорожців. Не цілком відповідає виділеним ознакам печера Повзучий Голландець північніше с. Мамалига, заповнена в основному глиною. Частково звільнені від її усадки порожнини порівняно широкі й водночас низькі⁷.

¹ Історія Хотинського походу Якова Собеського 1621 р. *Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження*. Хотин, 2011. С. 23—24.

² Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. С. 70.

³ Рідуш Б., Купріч П. Печери Чернівецької області: Кадастр (До XII з'їзду Української спелеологічної Асоціації). Чернівці, 2003. С. 5, 46—51.

⁴ Коржик В. Карст і печери Буковини. Проблеми моніторингу, охорони і використання. Чернівці, 2007. С. 120, 160—166, іл. 16; Коржик В., Корольок В. Печери Буковини. Атлас-кадастр. Чернівці, 2007. С. 88—101.

⁵ Андрейчук В. Пещера Золушка. Сосновец-Симферополь, 2007. С. 23, рис. 2.4; Bondar K., Ridush B. Rockmagnetic and palaeomagnetic studies of unconsolidated sediments of Bukovynka Cave (Chernivtsi region, Ukraine). *Quaternary International*. 2014. P. 2, fig. 1.

⁶ Висловлюю ширю подяку доктору географічних наук, професору, завідувачу кафедри фізичної географії, геоморфології та палеогеографії Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича *Богдану Тарасовичу Рідуш* за надання з цього приводу консультацію.

⁷ Рідуш Б., Купріч П. Печери Чернівецької області. С. 51, іл. 47.

Входи до іншої печери, — Буковинка, — розташовуються за 1,5 км на південний захід від с. Стальнівці, на лівому березі р. Матка. Привхідна частина печери, до системи якої належить також печера Джин, зруйнована гіпсовим кар'єром (іл. 3)¹. Буковинка має три поверхи, нижній з яких затоплений підземними водами і з'єднується із середнім ярусом озерцями-сифонами. Магістральні галереї мають 2—4 м висоти й 2—5 м завширшки². У печерних відкладах виявлено рештки фауни пізнього плейстоцену та голоцену, а також сліди перебування первісної людини³. Це свідчить, що печера впродовж тисячоліть була доступним і привабливим сховком для тварин і людини. Наявність в околицях темно-сірих лісових ґрунтів та опідзолених чорноземів є ознакою «густого і темного» лісу, поширеного в давнину на цій території і згадуваного поряд із позиціями козаків серед скал⁴. Подібна практика використання печер для захисту далеко не поодинокі. Для Середнього Подністрів'я, наприклад, на основі археологічних досліджень і писемних повідомлень виділено печери-сховища XVII ст.⁵, а окремі об'єкти трактовано навіть як печерні монастирі-фортеці⁶. Отже, єдиною відомою на сьогодні печерею в регіоні, яка відповідає всім наведеним у джерелах характеристикам, є Буковинка⁷. Тому саме її варто розглядати надалі як основний

¹ Про видобування тут гіпсу кар'єрним способом відомо принаймні з початку ХХ ст.

² Коржик В., Корольок В. Печери Буковини. С. 96.

³ Рідуш Б. Печери Чернівецької області. С. 46—48.

⁴ Naima M. Zatarzi z Otomanami z powodu kozakow i dziennik woyny chocimskiej. *Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej służących, z dodatkiem objaśnień potrzebnych i krytycznych uwag, przez I. I. S. Sękowskiego*. Warszawa, 1824. T. I. S. 155.

⁵ Рідуш Б. Бакотсько-Комарівський білатеральний скельно-печерний комплекс. *Археологічні студії*. Київ—Чернівці, 2008. Вип. 3. С. 232.

⁶ Нечитайло П. Печерні монастирі-фортеці у Середньому Подністрів'ї // *Магістеріум*. 2003. Вип. 11: Археологічні студії. С. 75—82.

⁷ Ільків М. «Печера між скель» на шляху турецького війська у Хотинській війні 1621 р. *Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат*: Матер. V Міжнар. наук.-практ. конф. до 50-ліття експедиції в Тустані (30 вересня — 1 жовтня 2021 р., Львів-Урич). Львів, 2021. С. 39; Ільків М. Пруто-Дністровський театр бойових дій

орієнтир при локалізації місця бою і шляху просування до Хотина основного турецького обозу. Вороже військо піднялося вздовж р. Прут вверх за течією та, діставшись Траянового валу¹ східніше сучасного с. Подвірне, повернуло на північ давньою і найбільш короткою дорогою до Хотина (іл. 4).

За 1,8 км північніше згадуваного с. Стальнівці, що біля цього шляху, розташовується пануючий над околицями пагорб із пласкою вершиною. Серед місцевого населення він відомий як Горб Турка (молд. Dealul Turcului), а перекази пов'язують походження цієї назви з місцем розташування у давнину табору турецького війська². Легенда принципово різниться від поширених чи не в кожному населеному пункті Буковини і Хотинщини розповідей про заховане «турецьке золото» і справді могла виникнути під враженнями від кількадечного привалу величезної османської армії в 1621 р.³ Більше того, вагомість переказу посилює доволі стійкий мікротопонім. Він не зазнав змін принаймні з початку ХХ ст., коли була зафіксована інформація, що з північно-західного боку с. Сталінешти, на горі «Дялтуркулуй» було «турецьке поселення», про яке в місцевого населення зберег-

Хотинської війни 1621 р. *Хотин-1621: 400 років пам'яті* / упоряд. Д. Вирський. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2021. С. 132.

¹ Відомий також як Турецький вал.

² Висловлюю щирю подяку кандидату історичних наук, асистенту кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича *Олександру Валерійовичу Руснаку* за надану інформацію.

³ З подіями 1621 р. пов'язані й інші перекази, історичне підґрунтя яких потребує ретельної перевірки. Так, у верхів'ї Розкопинського яру біля однойменного села Чернівецької області є джерело Ізвор, мінеральною водою з якого буцімто лікувався після поранення Петро Сагайдачний (за матеріалами розвідок краєзнавця із Сокирянщини *Ігоря Швеця*). У Новоселицькому районі, де колись проходили турецькі війська, відомі перекази про слонів і коней (інформацію люб'язно надала старша наукова співробітниця Чернівецького обласного краєзнавчого музею *Лєся Віталівна Колодій*). Безсумнівно, враження від вигляду вельми екзотичних для місцевого населення слонів Османа II залишили в народній пам'яті глибокий слід. Яскраве підтвердження цьому — знахідка фрагмента керамічної пічної кахлі із зображенням бойового слона з погоничем і датою «16(21)», яка була виявлена в с. Громи на Черкащині, див.: Федорук А. Військове спорядження і величина екіпажів бойових слонів Османа II в битві під Хотином 1621 р. за писемними звітками, іконографією та матеріалами археології. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2020. Вип. 29. С. 466—467, мал. 1.

лися перекази¹. Саме у вигляді характерних мікротопонімів серед населення регіону збереглася пам'ять навіть про середньовічні об'єкти². Найвища на шляху від Пруту до Дністра ділянка (понад 300 м н.р.м.) чудово підходила для розміщення табору, спостереження та контролю над обширною територією.

Зважаючи на запропоноване місце локалізації печери, виходить, що бій відбувся на лівому березі р. Прут, а не на правобережжі, як можна припустити з польського перекладу хроніки М. Наїми³. Справді, важко погодитися з думкою, що козацький загін, який приблизно 25 серпня атакували татари біля впадіння струмка Радавець у Прут⁴, стояв на місці два дні до приходу підкріплення від Османа II. Більш імовірно, що запорожці продовжили рух у напрямку Хотина, під час якого їх і наздогнали передові турецькі підрозділи. Якщо вірити турецькому джерелу, інша частина козаків два дні також чинила супротив ворогові на протилежному березі ріки⁵. Така реконструкція цілком узгоджується з розвідкою Н. Рашби та Л. Подгородецького, доповнюючи її: «...двісті козаків сховалися на правому березі Пруту в лісах, а близько сотні засіли в скалистій печері на лівому березі, біля дороги, по якій повинно було проходити військо султана, яке рухалося до Хотина»⁶.

¹ Сапожников И., Кашуба М. «Свод памятников старины и археологических находок в Бессарабии» Н. Могилянського и Я. Эбергардта. *Tyragetia*. 2019. Vol. XIII [XXVIII], № 1. Р. 139.

² Ільків М. Археологічні старожитності в народній пам'яті населення Буковини. *Історія і сьогодення музею: головні аспекти діяльності, завдання, проблеми, рішення*: Матер. всеукр. наук.-практ. конф. (15—16 травня 2013 р.). Чернівці, 2013. С. 468—474.

³ Naima M. Zatargi z Otomanami z powodu kozakow i dziennik woyny chocimskiej. S. 155—156. Уточнені дати подій з хроніки, переведені з ісламського на християнське літочислення, подані в українському перекладі О. Галенка та О. Тульчинського 2016 р.

⁴ Сас П. Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р. С. 66.

⁵ Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. С. 70.

⁶ Рашба Н., Подгородецький Л. Хотинская война (1621 год). *Военно-исторический журнал*. 1971. № 12. С. 80—84.

За словами молдавського літописця Мирона Костіна, впродовж цих кількох днів, тобто з 28 по 30 серпня, турки зупинилися на відпочинок¹. До певної міри, з огляду на риторику польських і турецьких джерел, така стоянка була вимушена, спровокована атаками на козацький загін. Однак чи справді дві-три сотні запорожців могли зупинити багатотисячну армію на відкритій місцевості? Очевидно, що ні, оскільки навіть залишені в тилу турецьких військ, вони б не становили серйозної загрози. Ба більше, не можна вважати османське командування і особисто султана настільки необачними, щоб вони, заради захоплення і катування кількох десятків козаків, призупинили поспішний марш з метою завадити об'єднатися основним силам запорожців із рештою військ під Хотином. Різні джерела фіксують протилежну ситуацію, коли Осман II і до бою з козацькими загонами, і після намагався всіляко прискорити просування армії на північ. Тому навряд чи основною причиною зупинки турецького війська з обозом на 2—3 дні могли стати чата запорожців або підхід розтягнутого на місцевості обозу. Що ж спонукало султана зупинитися?

«Могутній прорив»²

Запорозьке військо на чолі з Яковом Бородавкою 8 серпня 1621 р. переправилося на правий берег р. Дністер під Могилевом-Подільським, чим, власне, розпочало сухопутну фазу Хотинської війни³. Більшість козаків окремими загонами розсіялися територією Молдавського князівства, здійснюючи розвідувально-диверсійні операції на шляху ворога і поповнюючи власні ресурси. Вони розорили околиці Сороки і Оргієва, дісталися Степанівців (рум. Ștefănești), звідки

¹ Costin M. *Letopisețul Țării Moldovei de la Aron Vodă încoace*. Ediție critică. București, 1944. P. 57.

² Карпо В., Масан О. «Коротка реляція» — маловідоме джерело з історії Хотинської війни 1621 року. *Зелена Буковина*. 2005. № 1—2. С. 178.

³ Сас П. *Хотинська війна 1621 року*. Київ, 2011. С. 279.

здійснювали рейди під Сучаву, Котнарі та Ясси¹. Обстановка принципово змінилася з появою Петра Сагайдачного, який 21 серпня прибув із Варшави до Хотина. Врятувавшись від переслідування ворога, поранений у руку із яничарки, 25 серпня він таки дістався запорозького обозу під Могилевом (?) на Дністрі. Козацьке військо зразу ж попрямувало на Хотин, а не в напрямку Степанівців, як того раніше хотіло польсько-литовське командування². Рухатися запорозькому обозу на Степанівці (лише по прямій — 85 км на південний захід від Могилева), як і особисто Петру Сагайдачному, про що неодноразово йдеться у польських джерелах, не було ніякого сенсу: цим шляхом уже проходили запорозькі чати, тобто околиці були спустошені до підходу турецького війська; на той момент армія Османа II уже минула цей населений пункт, тому козацьке військо, спрямоване в цьому напрямку, вийшло б хіба у глибокий тил противника; навіть при зустрічі з ворогом сподіватися на успіх з боку козаків було б зовсім не раціонально. Як показало розгортання подій, прямувати до Степанівців ніхто не збирався. Тому, дуже ймовірно, стосовно наведеного епізоду в джерелах відобразилися не реальні наміри командування військ Речі Посполитої, а результат шпигунської гри з метою дезінформувати ворога³. Якщо це і справді так, то видимих результатів не було: турки не змінили напрямку руху і не знизили темпів пересування.

Шлях від Могилева до Хотина, який становить орієнтовно 110 км, запорожці подолали за тиждень⁴. Очевидно,

¹ Мицик Ю. Документи польських архівів до історії запорозького козацтва першої чверті XVII ст. *Архіви України*. 2004. № 1—2 (253). С. 110.

² Порівн.: Степанков В., Степанков В. Польсько-турецька війна 1620—1621 років: міфи й історична дійсність. *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Історія*. Чернівці, 2022. № 1. С. 98—99.

³ Проблема з турецьким шпіонажем у польсько-литовському таборі стояла дуже гостро. І справа була, очевидно, не лише в перебіжчиках чи розвідниках серед купців та дипломатичних місій, а й шпигунах серед офіцерських чинів. Яскравий приклад цього пов'язаний зі смертю Я. К. Ходкевича, про що, незважаючи на намагання приховати навіть серед власного війська, стало відомо туркам уже через кілька годин.

⁴ Історія Хотинського походу Якова Собеського 1621 р. С. 23.

вони рухалися переважно по підвищених ділянках Пруто-Дністровського вододілу, де місцевість більш рівнинна, без характерних для придністровських ландшафтів високих і стрімких скелястих схилів і глибоких каньйоноподібних ярів. Лише так можна було використовувати для прикриття рухомий табір, без якого було не обійтися через постійні напади ворога. Впродовж кількох днів атаки татар і окремих підрозділів турків фактично не припинялися. Є підстави вважати, що, попри високі бойові якості запорожців, ворог чинив дуже сильний тиск і втрати серед козаків, відповідно, були не настільки мізерними, як то фігурує в деяких польських джерелах¹. Про орієнтовні втрати козаків у Молдавії та на шляху до Хотина можуть говорити дані компутів запорозького війська. Так, у липневому реєстрі налічувалося 44100 осіб у складі 15 полків, тоді як наступний компут фіксує 38820 козаків і 13 полків². Припускаємо, що останній список було складено під Хотином у перших числах вересня після концентрації тут усіх козацьких сил. Формувати реєстр у районі Могилева не було змісту з двох причин: 1) втрат чи дезертирства серед козаків при переході українськими землями не було і статистика фактично залишалася незмінною, тобто не було навіть потреби в черговому компуті; 2) після переходу через Дністер 8 серпня значна частина війська була й надалі розосереджена по північній та центральній Молдавії, що унеможливило б підрахунок як такий. Тобто, очевидно, дорогою до Хотина і, можливо, у перші дні боїв під Хотином полягло близько 5280 запорожців. Прикметно, що про загибель п'яти тисяч козаків у Молдавії повідомляє також вірменський хроніст Аксент Кам'янецький³.

¹ Prokopa Zbigniewskiego Dziennik wyprawy chocimskiej. *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621* / zedr. Z. Pauli. Kraków, 1853. S. 44; Jana hrabi z Ostrogora Dziennik wyprawy chocimskiej. *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621* / zedr. Z. Pauli. Kraków, 1853. S. 18.

² Сас П. Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. С. 118—119, 123.

³ Агоп и Аксент Каменаци. Каменецкая хроника. *Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження*. Хотин, 2011. С. 94.

У проміжку між 26 та 28 серпня, через «два переходи» після переправи, відбулася найбільш масштабна на цьому відрізку дороги битва з військом кримського хана Джанібека-Гірея та ордою Кантеміра-мурзи, який чекав у засідці на правому фланзі. Сили татар були вельми значними. За листом від хана до Османа II, у бій з козаками вступило 50 000 вояків¹. За донесенням Іштвана Радагі від 28 серпня, татар у турецькому обозі на той час справді не було². Раптовим нападом татари вдерлися у козацький стан, завдаючи дошкульних втрат і грабуючи вози. Запорожцям вдалося відбити атаку, але це змусило їх відійти й «оточитися табором у степовій глушині»³. Ще цілий день козацька кіннота билася з ворогом у полі, втративши близько 800—1000 чоловік убитими та пораненими⁴.

Вказівка на місце, куди відступив і окопався козацький обоз, збереглася в листі Тороса Торосовича з табору військ Речі Посполитої під Хотином від 31 серпня 1621 р. Очевидно, автор належав до тих вірменських купців, які користувалися пільгами з боку турецької адміністрації та могли вільно пересуватися і торгувати на території Туреччини та її васаль-

¹ Алекберлі М. А. Хотинська війна (1621 р.). *Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження*. Хотин, 2011. С. 169—170; Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. С. 67; Сас П. Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. С. 230. Багато джерел передають неправдоподібно завищені цифри — 160 000 або й 210 000, див.: Лист хелмінського воєводи Вайгера. *Жерела до історії України-Руси*. Львів, 1908. Т. VIII. С. 249; Агоп и Аксент Каменаці. *Каменеуцкая хроника*. С. 91. Загальна чисельність татар у 15 000 — навпаки, є зовсім заниженою, див.: Podhorodecki L. Chocim 1621. Warszawa, 2008. S. 95. Вони б не могли становити серйозної загрози козацькому обозу.

² Реляція шпигуна Іштвана Радагі. С. 231.

³ Відступу козаків на протилежний лівий берег Дністра, як то запропоновано у резюме від перекладачів до відповідного повідомлення «Історії Наїми», не було, див.: Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. С. 69. Хоча цілком імовірно, що в екстремному випадку командування Війська Запорозького могло розглядати варіант відходу на подільський берег Дністра зручним бродом у районі затопленого с. Атаки і вже лівобережжям рухатися вгору за течією до Хотина.

⁴ Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. С. 69; Реляція татарського жовніра Черера. *Жерела до історії України-Руси*. Львів, 1908. Т. VIII. С. 231; Лист хелмінського воєводи Вайгера. С. 249; Алекберлі М. А. Хотинська війна (1621 р.). С. 169—170; Podhorodecki L. Chocim 1621. S. 83.

них держав навіть під час бойових дій 1620—1621 рр.¹. Знаючись на місцевості та безперешкодно подорожуючи, купці під прикриттям торгівлі нерідко займалися шпіонажем. Тож із листа довідуємося, що 28 серпня козаки прорвалися крізь татарське військо і стали біля «Kotogowa w Wołoszech, cztery miłe od obozu»². Однозначно, що мова йде про сучасне село Комарів Дністровського (раніше Кельменецького) району Чернівецької області³, яке справді лежить на відстані близько 40 км від Хотина.

За 2,3 км на захід від цього населеного пункту, на невеликому мису високого правого берега струмка⁴, в урочищі з характерною назвою Замчисько збереглися рештки укріплення, які попередньо можна ідентифікувати з місцем розташування табору запорозького війська (іл. 5)⁵. Підпрямокутної форми майданчик 200×240 м захищений із трьох сторін ровом (глибина — до 1 м; ширина — близько 1,5 м) та валоподібним викидом по обидва боки від нього (висота — до 0,5 м; ширина — до 2 м). Він плавно понижується відповідно до площини мису в західному напрямку. Північно- та південно-західні сторони місцями ескарповані. З південного заходу периметр обмежений високим і стрімким кам'янистим схилом (іл. 6). Тут же виходить на поверхню товтрова гряда вапняків, у найвищій скелі якої з боку яру присутній зовсім мініатюрний грот (вхідний отвір — орієнтовно 1×1 м, глибина — 1,5 м) зі слідами кіптяви на поверхні та незначним глинистим заповненням на долівці. У цій же частині

¹ Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії. Каталог. Київ, 1993. С. 13.

² Мицик Ю. Документи польських архівів до історії запорозького козацтва першої чверті XVII ст. С. 110.

³ Це одна із перших писемних згадок про населений пункт. Наступна з відомих — 7 серпня 1665 р., див.: Карпенко Ю. О. Топонімія східних районів Чернівецької області. Чернівці, 1965. С. 29; Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область. Київ, 1969. С. 333.

⁴ Тепер безіменний, на карті першої половини XX ст. фігурує під назвою Ratova.

⁵ Ільків М. Пруто-Дністровський театр бойових дій Хотинської війни 1621 р. С. 139—140.

майданчика з підвищенням рельєфу і зручній для всебічного огляду, а також західніше від нього простежуються рештки траншей Другої світової війни (?), спрямовані вістрям оборони на південний захід у бік яру. Зовсім поряд на мису західніше та на північний захід від укріплення, на вершині та схилах яру виходять джерела, що вирізняє цю місцевість від довколишніх підвищених ділянок рельєфу. Комарівська експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом О. В. Петраускаса, яка виявила і обстежила пам'ятку в 2016 р., зафіксувала на її території фрагменти керамічного посуду пізньоантичного часу й пізнього середньовіччя¹.

Ефективна оборона фортифікацій того часу передбачала їх правильну геометричну форму. Тому прямокутна форма укріплень є загалом характерною для раннього нового часу. Наприклад, прямокутний об'єкт менших розмірів (120×80 м) розглядається як потенційні рештки табору німецької піхоти у Говтвянській битві 1638 р.² Такої ж форми Гребінківське городище на Полтавщині (130×110 м)³, городища Івангород (51×66 м) і Старі Бабани (110×100 м) на Черкащині⁴, укріплені садиби полковників Г. Кондратьєва (110×50 м)⁵ і М. Самойловича (150×90 м), городища Вільне (100—130×80 м) та Курган (острог Возок, 75×55 м), укріплений табір селітроварів Степне (79×45 м), городища першої половини XVII ст. Уцькове (74×38×81 м) і Ярославець (28—

¹ Петраускас О., Авраменко М., Мільян Т., Діденко С., Надвірняк О. Дослідження біля с. Комарів. *Археологічні дослідження в Україні 2016*. Київ, 2018. С. 308.

² Шерстюк В., Яремченко В. Говтвянська битва 1638 р.: історико-археологічна реконструкція. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2016. Вип. 25. С. 41, іл. 2.

³ Шерстюк В. Говтвянське та Гребінківське городища пізньосередньовічного часу на Полтавщині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2009. Вип. 18. С. 120—121, іл. 1.

⁴ Діденко О. Городища Уманського полку. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 1998. Вип. 7. С. 145, 146, іл. 1, 2.

⁵ Осадчий Є. Укріплені садиби козацького часу Північного Сходу Слобожанщини середини XVII—XVIII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2010. Вип. 19. С. 54, іл. 1.

35×30 м) на Сумщині¹, городища й рештки оборонних дворів Стопчатів (50×55 м), Заріччя (125×120 м), Люча II (50×60 м), Пістинь III (70×80 м), Рожнів (90×80 м), міські укріплення Добротова (300×300 м) на Прикарпатті². Прямокутний периметр оборони має укріплення на о. Городище на Нижньому Дніпрі (255×100 м), одна зі сторін якого захищена природно без штучних фортифікацій³. У деяких випадках по кутах прямокутної в плані фортифікації чи й посеред довгих куртин облаштовували виступи на зразок ронделів, бастіонів чи башт: табір литовських військ під Лоевом 1649 р.⁴, городище 30-х рр. XVII ст. Засулля (Новий острог, 80—50×45 м), острог Олешня (240×80 м), городище 2 біля с. Сосонка середини XVII ст. (250×100—40 м) на Слобожанщині⁵, городище Низкиничі на Волині (близько 60×60 м)⁶, оборонні двори Білі Ослави (90×60 м), Великий Ключів (70×40 м), Люча I (160×100 м), Печеніжин (90×90 м), Уторопи (100×90 м) на Гуцульщині⁷, ймовірно, укріплення в м. Маріуполь⁸ та м. Самарь⁹ тощо.

¹ Осадчий Є., Коротя О. Замки та фортеці Сумщини XVII—XVIII ст.: ілюстрований довідник. Київ, 2015. С. 28, 33—34, 73—74, 113, 135, 142.

² Томенчук Б., Кугутяк М., Сіреджук П., Кочкін І., Волощук М. Старожитності Гуцульщини. Джерела з етнічної історії населення Українських Карпат. Каталог пам'яток історії та культури у 2 т. Львів, 2011. С. 51, 81—82, 84—85, 106, 121, 127—128.

³ Ленченко В. Томаківська Січ в джерелах XVI—XIX ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2010. Вип. 19. С. 258, іл. 3.

⁴ Волков Н. Оборонительные сооружения Буларуси и Украины середины XVII века на рисунках Абрахама ванн Вестерфельда и набросках из архива Радзивиллов в Минске. *Научные материалы по истории фортификации*. Архангельск, 2016. Вып. 2. С. 41, ил. 1.

⁵ Осадчий Є. М., Коротя О. В. Замки та фортеці Сумщини XVII—XVIII ст. С. 54, 89—90, 110—112.

⁶ Мазурик Ю. Городище доби пізнього середньовіччя в с. Низкиничі на Волині // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2003. Вип. 12. С. 67—69, іл. 2.

⁷ Томенчук Б., Кугутяк М., Сіреджук П., Кочкін І., Волощук М. Старожитності Гуцульщини. С. 72—75, 103—105, 114—116, 139—141.

⁸ Кучугура Л. Археологічне вивчення Кальміуської паланки. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2010. Вип. 19. С. 80, іл. 2.

⁹ Бінкевич В., Каменко В. Про час виникнення та місцезнаходження козацького містечка Самарь. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2003. Вип. 12. С. 25, мал. 1.

Не викликає сумнівів, що у листі Тороса Торосовича, як і в повідомленнях інших джерел, йде мова саме про основний козацький табір з усім обозом, а не про один з окремих підрозділів, розісланих на південь та південний захід. Звідси зрозуміло, чому на заклик запорожців з-під Комарова про підмогу Я.К. Ходкевич відправив із Хотина назустріч для супроводу аж дванадцять тисяч польсько-литовського війська під керівництвом Потоцького, Ференцбаха й інших¹. Умістити все запорозьке військо укріплення у Комарові, звісно, не могло, але в цьому і не було потреби, оскільки значний відсоток козаків ще залишався на чатах по Молдавії. По-друге, багато запорожців були кінними (не менше чверті від загальної кількості) і діяли у відкритому бою за межами табору². Отже, укріплений табір у цьому випадку більше призначався для захисту піхоти, обслуги обозу і, звісно, артилерії. По-третє, укріплений майданчик площею приблизно 4,5 га має доволі значні розміри порівняно з наведеними вище аналогіями фортифікацій козацької доби та міг вмістити чимале військо.

З огляду на те, що обоз Війська Запорозького був змушений відступити на північ від свого маршруту орієнтовно на 10 км, власне основний бій 26—27 серпня мав відбутися в районі сучасного села Іванівці (західна околиця) (іл. 7). Лише звідси можна було пройти до Комарова на доволі вузькій ділянці вододілу між урвищами у верхів'ях Атацького та Поливаного ярів. Оскільки битва розпочалася під час привалу через два переходи після переправи в районі Могилева, то виходить, що цю відстань, орієнтовно 60 км, козацьке військо пододало за два дні (25—26 серпня).

¹ Мицик Ю. Документи польських архівів до історії запорозького козацтва першої чверті XVII ст. С. 110. Наведена чисельність, припускаємо, завищена.

² Ще на козацькій раді 15—17 червня 1621 р. в Сухій Діброві на р. Мокрий Кагарлик, було очевидно, що однією із вимог набору на службу в похід проти турків була наявність коня. Крім того, учасник подій шляхтич Я. Чаплінський подав кількість кінних запорожців, які прибули під Хотин, значно більшою, ніж піших, див.: Сас П. Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. С. 129, 136.

Натомість шлях після бою від Комарова до Хотина, приблизно 52 км, запорожці пройшли за чотири дні (29 серпня — 1 вересня). Таку різницю в швидкості просування війська (відповідно, 30 км/день і 13 км/день) виправдано пояснити тим, що першу ділянку маршу воно рухалося без обтяжливого прикриття по всьому периметру із возів — своєрідного *Wagenburg*. Зупинка козацького війська на відпочинок без облаштування табору із возів, як те передбачали подібні обставини, стала значним прорахунком. Саме тому, очевидно, татарам вдалося увірватися в козацький обоз, завдати відчутних втрат, пограбувати вози та відтіснити його на північ від шляху на Хотин. З іншого боку, якби татари такими силами справді увірвалися у сформований із возів табір, то результат бою для козаків міг бути досить трагічний — укріплення перетворилося б на пастку. Тому, скоріш за все, запорожці лише після відступу під Комарів через зростання небезпеки перетворили рухомий табір на стаціонарний оборонний пункт: розпрягли тварин, скували ланцюгами і обкопали вози, що було традиційним для козацької тактики (іл. 8)¹.

Після того, як атака ворога була відбита, бій закінчився і татари відійшли, козацьке військо, уже під прикриттям повноцінного табору, відновило рух на захід. Така реконструкція загалом узгоджується із думкою П. М. Саса, що запорожці були змушені утворити із возів похідний табір («Сагайдачний вишикував військо табором»), сповільнивши свій рух². Тільки от вірогіднішою датою формування вагенбурга є не 25, а 28 серпня³, що узгоджується зі швидкістю руху обозу та відступом перед татарськими ордами.

Повідомлення про останню фазу руху запорозького війська до Хотина присутнє в німецькомовній «Короткій

¹ Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст. / Телегін Д., Винокур І., Титова О., Свешніков І. та ін. Київ, 1997. С. 31.

² Сас П. Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. С. 293.

³ Лист хелмінського воєводи Вайгера. С. 249.

реляції» 1621 р.: «Коли козаки зрозуміли, що вони ослабі вистояти перед такою атакою, вони вийшли зі свого табору, щоб з'єднатися з іншими загонами, які мали їхній польовий табір за п'ять миль дороги звідти, при панові генералові (Я.К. Ходкевичі. — *Авт.*), вишикувалися в бойовий порядок, розподіливши загоны між своїми хоругвами, і розпочали могутній прорив прямо через табір турків і татар. Протягом усього цього походу вони були готові стати до битви з ворогом і відкинути [його], і повсякчас велася захисна стрілянина»¹. Однак автор, який у стислі терміни уклав реляцію на основі листів-рапортів польського командування з-під Хотина до королівського двору, помилково відніс цитовані вище події до 4 вересня, на що звернули увагу вже перекладачі й коментатори джерела². Якщо відштовхуватися від запропонованої ними для цього випадку розміру милі (7,5 км), то теж приблизно отримуємо відстань від Хотина до Комарова.

Уточнення перебігу та наслідків битви основної частини козацького війська з татарами і турками, яка відбулася 26—27 серпня, спонукає до чергових роздумів про час і причини усунення Якова Бородавки з посади гетьмана і її заміщення Петром Сагайдачним. Детально проаналізувавши дані з цього приводу, П. М. Сас констатує факт, що інформація джерел часто суперечлива й тенденційна. Так, під 29 серпня ця подія відзначена в щоденнику Я. Собеського. У П. Збігневського повідомлення про скинення Бородавки датується 31 серпня. Це ж число фігурує в щоденнику Я. Остророга. За хронікою Аксента Кам'янецького, заміна на гетьманстві відбулася аж 12 вересня, тобто уже під час боїв під Хотиним. На основі зіставлення даних П. М. Сас вважає, що козацька рада, на якій змінили гетьманів, відбулася під Могилевом

¹ Карпо В., Масан О. «Коротка реляція» — маловідоме джерело з історії Хотинської війни 1621 року. С. 178.

² Карпо В., Масан О. «Коротка реляція» — маловідоме джерело з історії Хотинської війни 1621 року. С. 181.

25 серпня¹. Однак, як слушно зазначає дослідник, вказані у польських джерелах причини зміщення, а згодом і страти Бородавки надто нечіткі, мають переважно ідейний характер і не відображають суті проблеми як такої: зволікання з прибуттям до Хотина, недостатня кількість провіанту і фуражу, загибель частини запорожців під час рейдів Молдавією чи навіть підозра у зраді². Адже справді, до прибуття під Хотин жодне із цих звинувачень було б недоречним. Ба більше, Бородавка навпаки дотримувався попередніх домовленостей із поляками: вслід за ними переправив козацьке військо на правий берег Дністра й здійснював диверсійні операції на шляху турків, очікував запорозького посла із Варшави, тобто Сагайдачного, щоб діяти надалі згідно з досягнутими там домовленостями. Як знак лояльності та готовності до подальших спільних дій гетьман відправив до Хотина посольство на чолі з Михайлом Дорошенком, яке прибуло в табір Речі Посполитої 24 серпня, а після появи Сагайдачного військо без зволікання рушило на з'єднання з польсько-литовськими силами. Тому жодних вагомих підстав для переобрання гетьмана на раді під Могилевом, як то може видатися з оповіді в щоденнику Собеського³, не відомо.

Натомість якщо припустити, що переобрання гетьмана під Могилевом не відбулося, то однією із причин цього надалі могли стати саме події біля Комарова. Організований без належного прикриття і розвідки марш основних сил козацького війська з обозом мало не призвів до катастрофи. Звісно, що захист обозу також був послаблений і через відсутність значної кількості козаків, яких Бородавка розіслав по Молдавії⁴. Згадується в турецькій хроніці і надмірне споживання в козацькому таборі вина, що спровокувало нічний ворожий

¹ Сас П. Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. С. 283—288.

² Сас П. Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. С. 288—290.

³ Jakoba Sobieskiego Dziennik wyprawy chocimskiej. *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / zebra. Z. Pauli. Kraków, 1853. S. 123.*

⁴ Наприклад, один із таких запорозьких загонів, який прийшов із рейду по Молдавії до Хотина 31 серпня, мав чисельність три тисячі чоловік.

напад¹ і перегукується із звинуваченнями Бородавки у зловживанні алкоголем. Про наслідки битви козаків із татарами й турками красномовно говорять слова Я. Собеського від 27 серпня стосовно реакції в польсько-литовському таборі під Хотиним: «Пронеслася чутка, ніби запорожці зовсім не прийдуть. Відчай відбивався на обличчях солдатів і старшин; голови схилились; чутно було тихе нарікання, коли сумна звістка передавалася по наметах. Схвильований Ходкевич обмірковував можливості зарадити лиху»². Враховуючи всі обставини, версія про переобрання запорожцями гетьмана під Комаровом є досить вірогідною.

Значних втрат у битві зазнали й татари, в т.ч. з числа знатних воїнів. Хан відправив гінця до султана, щоб повідомити про успіхи і попросити підмоги для подальших дій³. Осман II відрядив значний корпус із 25 (!) гарматами, але ще до його прибуття козаки пробилися крізь татарський заслін і продовжили рух до польсько-литовського табору. Як бачимо, зупинка основних османських військ неподалік р. Прут у часі фактично збігається з козацько-татарською битвою поблизу Іванівців — Комарова. Очевидно, за попередніми результатами останньої турецьке командування вважало, що запорожці не в силах надалі чинити достойний опір і, що головне, не прорвуть татарську блокаду й не дістануться, принаймні вчасно, Хотина. Це й було, припускаємо, основною причиною кількаденної стоянки армії Османа II, який старався одночасно винищувати окремі козацькі загони, зокрема й обложений у печері. Саме з Попруття було зручно перекидати підрозділи на північний схід для ударів по козацькому обозу. Такий висновок турецького командування виявився

¹ Kasalak K., Gündüz T. Osman'in Hotin seferi (1621). P. 141.

² Історія Хотинського походу Якова Собеського 1621 р. С. 23.

³ Гонець татарського хана повідомив про це 26 серпня на зупинці Конджан, див.: Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. С. 69; на турецькій мові — Косана чи Kotçany (див.: Kasalak K., Gündüz T. Osman'in Hotin seferi (1621). P. 140), у польській транслітерації — pod Konczanami (див.: Naima M. Zatargi z Otomanami z powodu kozakow i dziennik wojny chocimskiej. S. 154).

надто передчасним і, відповідно, хибним. Султан не очікував настільки сильної напористості від запорожців. Як Кантемір-мурза, так і власне турецька частина війська вважали винним Джанібека-Гірея, якому так і не вдалося розбити чи остаточно зупинити козацьке військо¹. Поспішне відновлення просування османської армії на північ було надто пізнім — запорозький табір зовсім недалеко від основних сил ворога все ж таки встиг прослизнути і дістатися Хотина на пів доби раніше.

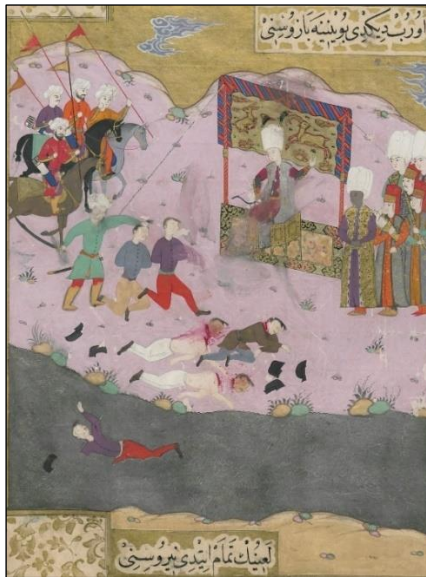
Отже, у результаті зіставлення даних різних категорій джерел деталізовано шлях пересування запорозьких і турецьких військ Пруто-Дністровським межиріччям та запропоновано локалізацію двох боїв на підступах до Хотина: невеликого загону біля с. Стальнівці та основного обозу Війська Запорозького в районі сіл Іванівці — Комарів. З першим пунктом є підстави ідентифікувати печеру Буковинка, тоді як з другим — рештки укріплень в уроч. Замчисько. Очевидно, що обидва епізоди воєнної кампанії були пов'язаними — армія Османа II зупинилася на час успішних дій татарської частини війська проти козацького обозу. Подальше опрацювання джерел, польові дослідження (насамперед археологічні) дозволять уточнити локалізацію та характеристики різних об'єктів на Пруто-Дністровському театрі бойових дій Хотинської війни.

¹ Реляція шпіона Іствана Радагі. С. 231; Реляція татарського жовніра Черера. С. 231—232. Через це ж, очевидно, 2 вересня під Хотиним хан з острахом з'явився на аудієнцію до Османа II, див.: Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. С. 71.

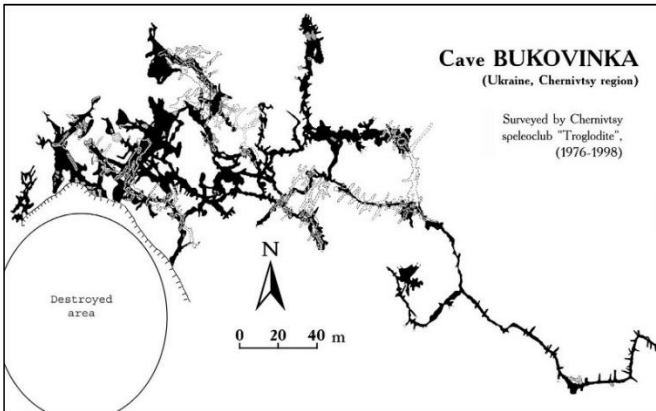
Ілюстрації до розділу

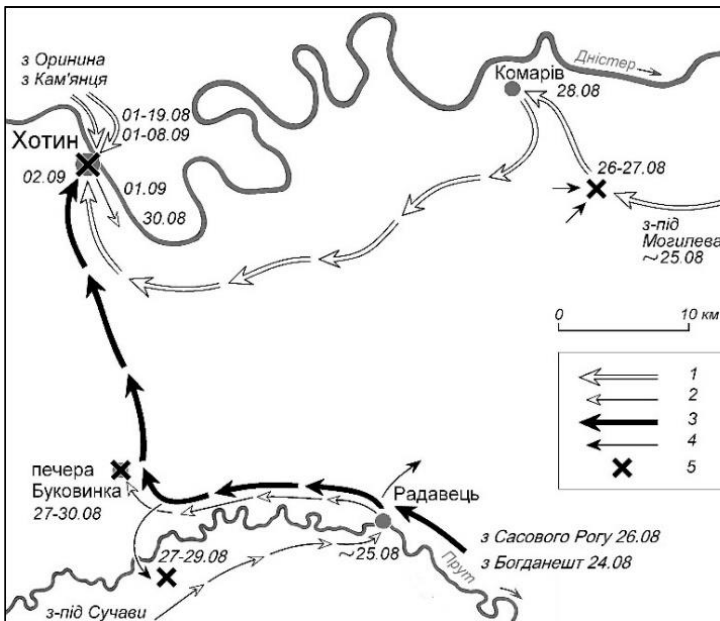
Іл. 1. Варіанти реконструкції руху військ до Хотина в 1621 р.
(1 — за Nabialek 2006; 2 — за Sac 2013).

Іл. 2. Осман II розстрілює з лука полоненого козака-втікача
(мініатюра з хроніки «Şehnâme-i Nâdirî»).

Іл. 3. План печери Буковинка (за Bondar, Ridush 2014).

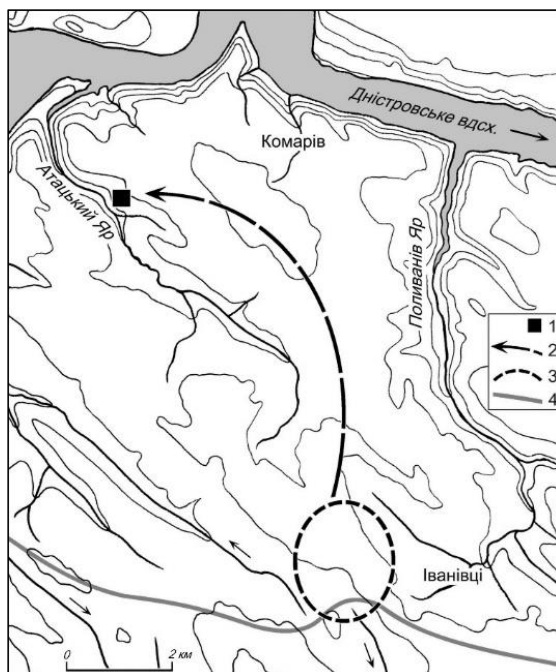
Іл. 4. Картошхема просування військ до Хотина упродовж 1 серпня — 2 вересня 1621 р.: 1 — основні частини війська Речі Посполитої (з Оринина та Кам'яця — польсько-литовське військо; з-під Могилева — запорозькі козаки); 2 — окремі підрозділи армії Речі Посполитої; 3 — основне військо Османської імперії; 4 — окремі частини армії Османа II; 5 — місця боїв.

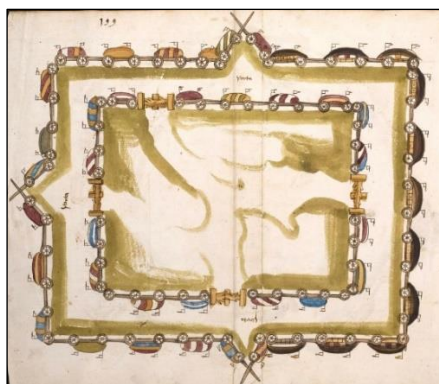
Лл. 5. Рештки укріплень біля с. Комарів, уроч. Замчисько (аерофотознімок Google Earth).

Лл. 6. Городище Комарів-Замчисько: центральна та західна частини укріпленого майданчика (вгорі, вигляд із півдня); західний кут майданчика і кам'янистий схил яру (внизу, вигляд зі сходу).

Іл. 7. План-реконструкція козацько-татарської битви 26—27 серпня 1621 р. в районі Іванівці—Комарова: 1 — рештки укріплень Комарів, уроч. Замчисько; 2 — відступ запорозького війська; 3 — орієнтовне місце локалізації поля бою; 4 — вододільний шлях.

Іл. 8. Укріплений возами табір
(за Франц Хельм «Книга практичних мистецтв», 1535).

Наукове видання

ХОТИН 1621

ВІЙНА І ПАМ'ЯТЬ

Колективна монографія

Науковий редактор

Олександр Добржанський

Літературний редактор

Людмила Звенигородська

**Коректура, комп'ютерна верстка
і художнє оформлення**

Тарас Ковалець

*На обкладинці вміщено фрагменти полотна
Юзефа Брандта «Битва під Хотиним» («Bitwa pod Chocimiem») (1865 р.).
Використання дозволено умовами суспільного надбання (public domain)*

Папір офсетний. Гарнітура Cambria. Формат 60x84/16.

Ум. друк. арк. 18,83 Вид. № Зам. № Тираж прим.

Видавець та виготівник: ПВКФ «Технодрук»

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №1841 від 10.06.2004 р.

58000, м. Чернівці, вул. І. Франка, 20, оф.18, тел. (0372) 55-05-85

